

दलित कादंबरीची वाटचाल

प्रा.डॉ.रामदास रसाळ

प्रभारी प्राचार्य

कैलास शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

राहु, ता.दौंड, जि.पुणे,

मो.नं.९८२२६५६५९५

१९६० पूर्वीच्या साहित्यातून दलित जीवनाचे चित्रण आलेले असले तरी त्यात आंतरिक उमाळयापेक्षा सहानुभूतीचा भाग अधिक होता. दलितांच्या दुःखाचे वेदनांचे, अन्याय, आत्याचारांचे चित्रण आलेले असले तरी ते वरवरचे, ढोबळ आहे. कारण या लेखकांना दलित जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव नव्हता, म्हणून दलित जातींमध्ये जन्मलेले आणि दलित जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभूती असलेले लेखक जेव्हा लेखन करू लागले, तेव्हा दलित जीवनाचे वास्तवदर्शी आणि भरघोस चित्रण साहित्याच्या कविता, कथा, नाटक, आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकारात होवू लागले. तीच सकसता दलित जीवन चित्रणाच्याबाबतीत जो भरघोषपणा दलित साहित्याच्या अन्य वाङ्मयप्रकारात दिसतो. तीच सकलता दलित कादंबरीतही दिसते.

कथा, कविता आत्मकथन इत्यादी वाङ्मयप्रकाराच्या मानाने दलित कादंबरीचा प्रवाह क्षीण आहे. असे अनेक अभ्यासकांना वाटते. गुणवत्तेच्या दृष्टीने विचार करता यात तथ्यही आहे. पण संख्यात्मकतेचा विचार करता दलित कादंबरीची निर्मिती कमी नाही असे म्हणता येईल. या निबंधाच्या शेवटी मी १९८० नंतरच्या कादंबऱ्यांची एक सूची जोडलेली आहे. ती संख्या एक्काहत्तर आहे. या यादीत समाविष्ट करता न आलेल्या आणखी पंचवीस एक कादंबऱ्या निश्चितच असतील, म्हणजे १९८० नंतरच्या दलित कादंबरीने शंभरी पार केलेली दिसते. शिवाय १९८० पूर्वीच्या दलित कादंबऱ्याही आहेतच.

दलित जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या विपुल कादंबऱ्या १९८० नंतर लिहिल्या असल्या तरी काही मोजक्याच कादंबऱ्यांमधून दलित जीवनाचे अस्सल, परिणामकारक, वास्तववादी आणि विविधांगी चित्रण आलेले दिसते. भिमसेन देठे, माधव कोंडविलकर, उत्तम कांबळे, योगेंद्र मेश्राम, विजय सिरसाट, विजय काळे, अशोक व्हटकर, शरणकुमार लिंबाळे, नामदेव ढसाळ, नामदेव कांबळे, ना.म.शिंदे, बलवंत कांबळे, पांडुरंग कदम, सुधाकर गायकवाड, बाबुराव गायकवाड, कुमार अनिल, जी.के.ऐनापुरे, यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या यासंदर्भात महत्वाच्या आहे. अन्य कादंबरीकारांवर मराठी रंजनपरतेचा जसा प्रभाव दिसतो, तसा प्रभाव १९८० नंतरच्या जयप्रकाश गवळे, बी.रंगराव, प्रज्ञावंत गौतम, चंद्रकांत गायकवाड, अरूण मिरजकर, भाग्यवंत तुषार, रविंद्र ननवरे इ. नावे येथे नोंदविणे येथे योग्य होईल असे मला वाटते, ते म्हणजे पूर्वी अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या महार तसेच धर्मांतरानंतरच्या नवबौद्धांचे चित्रण १९८० नंतरच्या दलित कादंबरीत ज्याप्रमाणात आलेले दिसते, त्याप्रमाणात ढोर, चांभार, मांग या जातींचे चित्रण आलेले दिसत नाही. भटके विमुक्त, आदिवासींचे जीवन चित्रण तर अगदीच नगण्य आहे.

१९८० नंतरच्या मराठी दलित कादंबऱ्यांमधून दलित समाजाचे राहणीमान, त्यांची वस्ती, घरेदारे, त्यांचा व्यवसाय, त्यांच्या श्रद्धा—अंधश्रद्धा, त्यांचे दारिद्र्य याबरोबरच सवर्ण समाजाकडून त्यांच्यावर होणारे अन्याय अत्याचार इ. गोष्टींचे विविधांगी चित्रण आलेले आहे. दलित समाजाला सवर्ण हलक्या दर्जाची कामे करावी लागतात आणि त्यावरच त्यांना गुजराण करावी लागते याचे चित्रण कादंबरीत येते. 'राघववेळ' कादंबरीतील हरणीला पोटाला खायला ज्वारी नाही, म्हणून गावच्या देशमुखाला आपलं शरीर द्याव लागतं व आपल्या

पिल्यापिल्यांची भूक भागवावी लागते. तिच्या नवऱ्याला पाथरूला वाटतं, “पण कसं लेकाचं हे पोट! पोटाची आग लई वकटी! काय बी कराय लावते माणसाला ती. सोताची भूक इसता आली आस्ती आपल्याले बायकोले बी पण चिल्यापिल्याची भूक नाही इसरता येत.” (पृ ६९ ‘निळी पहाट’) या कादंबरीतील म्हादबाला दारिद्र्यामुळे एकतारीवर भजन गाऊन भिक्षा मागत फिरावे लागते, तेव्हा तो अशोकला म्हणतो, “काय करता सायेब, पोटासाठी हे समद करावं लागतंच, बुध्द झालोय म्हणून काय भूक लागायची थांबतीया का? देवाघरची गाणी म्हटलं की देत्यात पोटाला घास तुकडा” चळवळीमुळे, बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने दलित कादंबरीकार मांडतात. ‘श्रध्दा’ कादंबरीतील मटका घेणारा र्हया आणि रेडा कापणारा अन्या दोघेही बौध्द आहेत पण परिस्थितीला शरण जावे लागणे असले बदलत्या दलित समाजापुढील जगण्याचे द्व्द कादंबरीत व्यक्त झाले आहे. माधव कोंडविलकर, नामदेव ढसाळ, अशोक व्हटकर, नामदेव कांबळे हे लेखक पोट भरण्यासाठी दलित समाजाला कोणकोणते व्यवसाय करावे लागतात, त्यातून निळणाऱ्या मोबदल्या पोटही नीट भरत नाही, उपासतापास करीत कशीतरी गुजराण करावी लागते वेळ पडली तर भूक भागविण्यासाठी त्यांना चोरीही करावी लागते. जो व्यवसाय त्यांना करावा लागतो तो त्यांच्या दुःखात भर घालणारच कसा आहे यांचे दर्शन ऐंशीनंतरच्या दलित कादंबऱ्यातून घडते.

दलित समाजाला अपमानीत अपमानास्पद, पशूनही वाईट जीवन जगावे लागते, अस्पृश्यतेचे चटके सहन करावे लागतात, कायद्याने अस्पृश्यता कशी पाळली जाते त्याची फारशी तमा न बाळगता शाळा, पाणवठे, मंदिरे, उपहारगृहे, इ. ठिकाणी अस्पृश्यता कशी पाळली जाते याचे चित्रण अनेक कादंबऱ्यामधून आलेले आहे. ‘जागर’ कादंबरीतील दत्तूला, ‘कार्यकर्ता कांबदरीतील सदाला’, ‘हाडकी हाडवळ’ कादंबरीतील सावळाला आलेला अनुभव कादंबरीत परिणामकारक प्रसंगातून मांडलेला आहे. ‘मेलंल पाणी’ कादंबरीतील यल्लपा सर्वजण समाजाच्या विहीरीवर पाणी भरतो त्यामुळे त्याला मारहाण होते. ‘अजून उजडायचं’ या कादंबरीतील देवजी चांभाराने जुने चप्पल वेळेत दुरूस्त करून दिले नाही म्हणून त्याच्या घरावरील कौले फोडली जातात. ह्याप्रकाराच्या चित्रणाबरोबरच सवर्णांकडून मिळणाऱ्या चांगल्या वागणूकीचे चित्रणही दलित कादंबरीतून आलेले दिसते.

वरील प्रकारच्या चित्रणाबरोबरच अंतर्मुख होऊन दलितांमधल्या महार, मांग, चांभार, ढोर इत्यादी जातीमध्ये आढळणाऱ्या श्रेष्ठ कनिष्ठ भावनांचे चित्रणही दलित कादंबरीकरांनी तटस्थपणे केलेले आहे. बाबुराव गायकवाड यांनी नामांतराच्या प्रश्नावर ‘आग’ नावाची कादंबरी लिहिली आहे. हॉस्टेलमध्ये महार मुलांबरोबरच मांग चांभारांची मुले राहत असतात. विद्यापीठाच्या नामांतर आंदोलनात सर्व सहभागी झालेले असतात. महार मुलांच्या तुलनेने मांग—चांभाराच्या मुलांचे प्रमाण कमी असते तरी पोटतिडकीने ते देखील झुंजत असतात. असे असूनही मधू म्हणतो, “आम्ही सर्वजण खातो, पितो, शिकतो एके ठिकाणी, पण श्रेस्तच्यावेळी मात्र मांग—चांभारांची मुले डावलली जातात” ‘जातीला जात वैरी’ या कादंबरीतील लक्ष्मण सुधारणावादी आहे. एकदा येळाशीचा महार त्याच्या घरी आलेला असतो. एका मिटिंगसाठी लक्ष्मणला बाहेरगावी जावे लागते, पण जाताना तो भावाला सांगतो “महाराला जेवायला घाल” त्याप्रमाणे तो त्याला जेवायला वाढतो. तेव्हा त्याची आई त्याला म्हणते, “जग बुडवायला निघाला थोरला आन् तुम्ही तेला साथ द्या, काय आकार उकार हाय का? ती पाटी का जळलीय व्हयं? त्यो एक बाजीराव सांगतोय आणि तू आपल्या थाळीत म्हाएला वाढतोस, ठीव ती” म्हणजे आपल्यापेक्षा कनिष्ठ असणाऱ्या दुसऱ्या जातीसाठी वेगळ्या कपबशा, जेवणाची भांडी वेगळी

ठेवली जातात असे दिसते. दलितांमध्ये जातीअंतर्गत अस्पृश्यता पाळली जाते हे आपणास या कादंबऱ्या वाचून कळते.

जातीजातींमध्ये पाळली जाणारी अस्पृश्यता बाबासाहेब आंबेडकर यांना माहित होती, साऱ्या अस्पृश्य जातींना एकत्र आणण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे धर्मांतर आहे हे लक्षात घेऊन आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला आणि आपल्या सर्व अस्पृश्य बांधवांना बौद्ध धर्माचा स्वीकार करण्याचे आवाहन त्यांनी केले. या आवाहनाला प्रतिसाद देत लाखो अनुयायांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकारून धर्मांतर केले. या धर्मांतराचे अनेक पुरोगामी विचारवंतांनी स्वागत केले.

शिकलेल्या दलित तरूणाचे पांढरपेशीकरण होत चालले आहे, तो स्वतःच्या कुटुंबापासूनच, समाजापासून तो दूर चालला आहे, अशा तरूणांचे चित्रण काही कादंबऱ्यांमधून आलेले दिसते. 'श्राध्द' या उत्तम कांबळे यांच्या कादंबरीतील महिपती कांबळेचा मुलगा अरूण म्हणतो, "आबा का म्हणून मी राबावं सगळ्या समाजासाठी? समाजानं काय केल्या माझ्यासाठी? कुनी कधी काडीची मदत केली मला? फुकटचे चार सहानुभूतीचे शब्द तरी फेकले का कोणी माझ्या अंगावर? आबा समाजावाचून माझं यापूर्वी अडलं नव्हतं आणि येथून पुढं अडणारही नाही, मला नोकरी देतांना समाज आला नव्हता." असे अपवादात्मक चित्र समाजात दिसत असले तरी त्यांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. इतर अनेक कादंबऱ्यांमध्ये तळमळीने समाजकार्य करणारे, आंबेडकरी विचाराने आत्मभान आलेले तरूण दिसतात. कार्यकर्ता, कुस्ती, कोंडी, काळगर्भ, या कादंबऱ्यातील तरूण अशा प्रकारचे आहेत. 'कृष्णपक्ष' या कादंबरीचा नायक बौद्ध धर्म स्वीकारलेला मनाने, बुद्धीने अत्यंत प्रगल्भ आहे. 'राघववेळ', 'ऊनसावळी', 'सांजरंग', मधील रघू 'आग' कादंबरीतील मधु, 'जातीला जात वैरी' मधील निवेदक 'मेलेलं पाणी' मधील बापू, हे सारे तरूण चांगले शिकलेले समज असणारे आणि आंबेडकरी विचाराने आत्मभान आलेले आहेत.

भाषेच्या वापरविषयी ज्या रूढ संकल्पना होत्या त्यांना नाकारून वेगवेगळ्या स्तरातील जातीगटात जन्मलेल्या लेखकांनी अत्यंत वेगळ्या प्रकारच्या भाषेचा, म्हणी, वाक्यप्रचारांचा वापर केलेला आहे. प्रतिमा, प्रतीकांचा जो वापर दलित लेखकांनी केला आहे त्याचा स्वतंत्रपणे विचार करावा इतका तो नवखा आहे. १९६० नंतर एकूणच मराठी कादंबरी सामाजिक चित्रणाला अधिक महत्व देत असलेली दिसते.

दलित कादंबरीची वाटचाल सूची

- १) सुधाकर गायकवाड :- शुद्र, कॉन्टिंटल प्रकाशन, पुणे १९८६
- २) शंकरराव खरात :- पारधी, मीनल प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८०
- ३) ढसाळ नामदेव :- हाडकी हाडवळा, अस्मिता प्रका. पुणे १९८१
- ४) माधव कसबे :- नकुल, लोकसंघ प्रका. मुंबई, १९८१
- ५) बाबुराव बागूल :- अघोरी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८१
- ६) माधव कोंडविलकर :- छेद, प्रचार, प्रकाशन कोल्हापूर, १९८२
- ७) प्रेमानंद गज्वी :- जागर, श्रीस्वाती प्रका. वसई रोड, मुंबई १९८२
- ८) उत्तम कांबळे :- श्राध्द, चंद्रकांत शेट्टे प्रका. कोल्हापूर, १०८३
- ९) वाघमारे दि. रा. :- कल्लोळ, निर्मल प्रका. नांदेड, १९८७
- १०) योगेंद्र मेश्राम :- माझं गाव कुठाय? कौस्तुभ प्रका. नागपूर, १९८८
- ११) शरणकुमार लिंबाळे :- भिन्नलिंगी, प्रचार प्रका. कोल्हापूर, १९९१